

ВАЗЪИ ИЛМ ДАР ХУРОСОНИ БУЗУРГ ДАР АСРИ XIII - НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIV**А. Саидов**

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ

Дар мақола вазъи илм дар Хуросони Бузург дар асри XIII - нимаи аввали асри XIV мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар натиҷаи истилои муғул ҳаёти илмӣ-фарҳангӣ дар Мовароуннаҳр рӯ ба таназзул оварда бошад ҳам, вале дар қисматҳои алоҳидаи Хуросон, эҳёи соҳаҳои гуногуни илм ба назар мерасид. Дар ин давра аз ҷониби олимони дар соҳаҳои мухталифи илм як қатор асарҳо эҷод гардида буданд. Аз ҷумла, аз ҷониби Насируддини Ғусӣ дар соҳаи риёзӣ, ҳандаса, тиб, нучум, фалсафа, мантиқ, адабиёт ва ғайра зиёда аз 200 асар таълиф гардида буд. Илми ҷуғрофия ва назарияи адабиёт хеле рушд ёфта, дар таҳқиқи арӯз ва қофия ба забони тоҷикӣ асарҳои зиёд офарида шуданд. Дар ин давра махсусан таърихшиносӣ хеле инкишоф ёфта буд. Бештари асарҳои таърихӣ ин замон ба забони тоҷикӣ навишта шуда буданд. Инкишофи асарҳои таърихӣ, аз як тараф, бо анъанаҳои таърихнависии асрҳои гузашта робита дошта бошанд, аз тарафи дигар бо дастгирии ҳокимони муғул, ки мехостанд ба воситаи муаррихон ғалабаҳои ҷанги худро дар саҳифаҳои таърихӣ сабт намоянд, алоқаманд буданд.

Калидвожаҳо: илм, асар, олим, муаррих, риёзӣ, тиб, нучум, ҷуғрофия, таърихшиносӣ, муаллиф.**СОСТОЯНИЕ НАУКИ В ВЕЛИКОМ ХОРАСАНА В XIII - ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIV ВЕКА****А. Саидов**

В статье рассматривается состояние науки в Великом Хорасане в XIII-первой половине XIV века. Хотя научная и культурная жизнь в Мавераннахре в результате монгольского завоевания, пришла в упадок, в некоторых регионах Хорасана наблюдалось возрождение различных отраслей науки. В этот период учеными были созданы ряд работ в различных областях науки. В частности, Насируддин. Туси написал более 200 работ в области математики, геометрии, медицины, астрономии, философии, логики, астрологии, литературы и т.д. Значительно развились география и литературоведение, а также создано множество работ, посвященных изучению рифмы и стихосложения на таджикском языке. В этот период особенно развилась историография. Большинство исторических трудов того времени были написаны на таджикском языке. Развитие исторических трудов, с одной стороны, было связано с историографическими традициями прошлых веков, а с другой - с поддержкой монгольских правителей, которые стремились запечатлеть свои военные победы на страницах истории с помощью историков.

Ключевые слова: наука, произведение, учёный, историк, математика, медицина, астрономия, география, историография, автор.**THE STATE OF SCIENCE IN GREATER KHORASAN IN THE 13TH AND THE FIRST HALF OF THE 14TH CENTURY****A. Saidov**

This article examines the state of science in Greater Khorasan during the 13th and the first half of the 14th century. Although scientific and cultural life in Transoxiana declined as a result of the Mongol conquest, certain regions of Khorasan witnessed a revival in various branches of scholarship. During this period, scientists created a number of works in various fields of science. In particular, Nasir al-Din Tusi authored more than 200 works in mathematics, geometry, medicine, astronomy, philosophy, logic, astrology, literature, and other disciplines. Geography and literary studies experienced significant development, and numerous works were devoted to the study of rhyme and prosody in the Tajik language. Historiography flourished especially during this period. The majority of historical works of that time were written in Tajik. The development of historical writing was connected, on the one hand, with the historiographical traditions of previous centuries and, on the other hand, with the patronage of the Mongol rulers, who sought to record their military victories in the pages of history through the work of historians.

Keywords: science, work, scientist, historian, mathematics, medicine, astronomy, geography, historiography, author**Сарсухан**

Истилоҳи ҷуғрофиёии «Хуросон» аз ду таркиб: «xvar» - хуршед, «āsāna» - «бармадгоҳ», «хостгоҳ», «тулӯъ» иборат аст ва онро сарзамини тулӯи Хуршед ё самтҷое, ки Хуршед боло меравад, метавон гуфт. Илова намудани вожаи «бузург» ба исми сарзамини Хуросон пеш аз ҳама ба ҳадафи фарқ кардани ин сарзамин аз вилояти ҳамноми он - Хуросон, дар шарқи Эрон аст, ки дар он танҳо ҳудуди нима аз бахши шарқии Хуросони Бузурги таърихӣ ҷойгир аст. Вожаи «бузург» ҳамчунин барои ташхиси мафҳуми ҷуғрофиёи густурда гузошта шуда, номи Хуросони Бузург барои тавсифи як минтақаи бузургтар истифода мешуд, ки он дар шимол аз Варорӯд: Суғду Хоразм то баҳри Хазар, дар самти ҷануб то биёбони Систон ва дар шарқ то кӯҳҳои Ҷиндукуш доман мегустарид.

Дар асри XIII - нимаи аввали асри XIV дар натиҷаи истилои муғул ҳаёти илмӣ-фарҳангӣ дар Мовароуннаҳр рӯ ба таназзул оварда буд, вале дар қисматҳои алоҳидаи Хуросон, махсусан дар қисми ҷанубу ғарбии Эрон ва Осиёи Хурд дар натиҷаи вазъи нисбатан устувори сиёсӣ-иқтисодӣ эҳёи баъзе соҳаҳои гуногуни илм чун фалсафа, риёзӣ, нучум, ҷуғрофия, космография, таърих ва дигар илмҳои дақиқ ва инсонӣ ба назар мерасад.

Дар ин давра аз ҷониби олимони дар соҳаи илмҳои дақиқ як қатор асарҳо офарида шуданд. Яке аз олимони маъруфи ин давр Муҳаммад ибни Абучаъфар Насируддини Ғусӣ (1201-1274) ба шумор мерафт, ки шӯҳрати ӯ дар ғушаву канори мамлакат ва берун аз он паҳн гардида буд. Насируддини Ғусӣ

дар соҳаҳри мухталифи илм зиёда аз 200 асар навиштааст. Ҷ дар Мароға расадхона таъсис дод, ки он ба маркази бузургтарини таҳқиқотҳои илми риёзӣ ва нучум табдил гардид. Бо роҳбарии Насируддини Тӯсӣ бисёре аз олимони тоҷик ва мамолики мухталиф гирд омада, машғули фаъолияти илмӣ шуданд. Насируддини Тӯсӣ зимни роҳбарии илмӣ худаш низ кори пурсамаре анҷом дода, оид ба фалсафа, мантиқ, риёзиёт, илми ҳайат ва нучум, таърих ва адабиёт китобҳои зиёдеро бо забони тоҷикӣ таълиф намудааст. Насируддини Тӯсӣ дар соҳаи илми ситорашиносӣ асарҳои зиёде ба мисли «Зичи Элхонӣ», «Тазкираи Носирийа», «Тазкира фӣ-л-ҳайъа», «Бист боб дар устурлоб», «Зубдату-л-ҳайъа», «Мадҳал дар илми нучум», «Рисола дар тақвим ва ҳаракати афлок», «Ихтиёроти Хоҷа Насируддин», «Сӣ фасл дар тақвим» ва ғайра навиштааст. Ҷ ин асарҳоро дар асоси мушоҳидаҳои дар расадхонаи Мароға эҷод намудааст. Аз ҷумла, дар асари «Ихтиёроти Хоҷа Насируддин», ки қисман ба таври назм навишта шудааст, муаллиф қайд менамояд, ки дар зери чи гуна омезиши бурҷҳо барои ноил шудан ба комёбӣ ҳар кореро анҷом додан мумкин аст. Инчунин дар ин рисола дар бораи рӯзҳои мухталифи моҳ, ки дар он ситораи бадбахт тулӯ менамояд ва аз он бояд парҳез кард, маълумот медиҳад [1; 12].

Ҷ дар соҳаи илми риёзиёт ва ҳандаса асарҳои «Рисолаи ҷабру қадар ё ҷабру ихтисор», «Ҷомийу-л-ҳисоб», «Таҳрири усули алҳандаса», «Шаклу-л-қитъа» ва ғайраро таълиф дода, дар онҳо тасвири мухтасари унсурҳои ҳандасаи Эвклидро (асри III пеш аз милод) оварда, назарияи хатҳо ва нисбатҳои мутавозиро инкишоф додааст ва тригонометрияро ба илми мустақил мубаддал намуда, бо ин барои пайдоиши геометрияи ғайриэвклидӣ шароит фароҳам овардааст.

Насируддини Тӯсӣ дар илми тиб ҳам як қатор асарҳо офаридааст ба мисли: «Қавонину-т-тиб», «Ҳавоши бар куллиёти «Қонуни Буалӣ», «Ҳалли мушкилоти «Қонун»-и Бӯалӣ» ва ғайра, ки дар онҳо бисёр масъалаҳои баҳсталаби илми тибро шарҳу эзоҳ дода, ба онҳо равшанӣ андохтааст.

Аз ҷониби олим Маҳмуд ибни Муҳаммад ибни Умар ал-Чағминӣ (ваф. назд. 1220) дар соҳаи илми нучум асари «ал-Мулаҳхас фӣ-л-ҳайъа» навишта шуд, ки он аз муқаддима ва ду мақола иборат аст. Мақолаи аввал «Фӣ баёни-л-афлок ва мо ятаъалақ биҳо» («Дар баёни афлок ва он чӣ ба он тааллуқ дорад») ном дошта, аз панҷ боб иборат аст. Мақолаи дуюм «Фӣ-л-арз ва мо ятаъалқ биҳо» («Дар бораи замин ва он чӣ ба он тааллуқ дорад») унвон дошта, аз се боб иборат аст. Дар матни асар нақшаҳои астрономӣ оварда шудаанд [6]. Аз ҷониби ҳамин муаллиф дар соҳаи тиб асари дигере зери унвони «ал-Қонунча фӣ баёни илми тиб» таълиф гардид, ки дар он аз асари маъруфи Ибни Сино «ал-Қонун фӣ-т-тиб» иқтибосҳои мухтасар оварда шудааст. Китоб аз даҳ боб иборат буда, дар он аз асари Ибни Сино маълумотҳои асосии тиббӣ ҷой дода шудаанд [12].

Қутбуддин Маҳмуд ибни Масъуд ибни Муслиҳ аш-Шерозӣ (ваф. 1310), ки яке аз шогирдони Насируддини Тӯсӣ ба шумор мерафт, дар соҳаҳои ситорашиносӣ, риёзиёт ва тиб як қатор асарҳо навиштааст. Асарҳои ӯ «Дуррату-т-тоҷ ли ғуррати-д-Дибоч», «Ниҳояту-л-идрок фӣ диroyати-л-афлок», «ат-Тухфа аш-шоҳийа фӣ-л-ҳайъа», «Зичи султонӣ», «Фӣ-л-ҳандаса», «ат-Тухфа ас-Саъдийа фӣ-т-тиб» ва ғайра ба шумор мераванд. Ҷ дар соли 1291 доир ба тафсири ҷилди якуми «ал-Қонун»-и Ибни Сино асареро зери унвони «Куллиёт» таълиф намуд, ки он масъалаҳои умумии тибро дар бар гирифта, ба чор қисм ҷудо карда шудааст ва қисми охири он аз 31 қисмат иборат аст [6; 1].

Аз ҷониби олими тоҷик Абуҳомид Муҳаммад ибни Алӣ ибни Умар Начибуддин ас-Самарқандӣ (ваф. 1222) дар соҳаи тиб асаре зери унвони «Усул тарокибу-л-адвийа» навишта шудааст, ки он аз аз муқаддима ва 19 боб иборат буда, дар бораи тарзи омода намудани доруҳо ва таркиби онҳо баҳс менамояд [12].

Ба қалами Низомуддин ибни Муҳаммад ибни Ҳусайн ал-Аъраҷ ал-Қумӣ ан-Нишопурӣ (ваф. 1310), ки ӯ низ аз зумраи шогирдони Насируддини Тӯсӣ аст, асарҳои «ар-Рисола аш-шамсийа фӣ-л-ҳисоб» ва «Шарҳи си фасл фӣ маърифати-т-тақвим» тааллуқ доранд. Асари «ар-Рисола аш-шамсийа фӣ-л-ҳисоб» ба илми риёзиёт бахшида шуда аз пешгуфтор ва ду боб иборат аст ва ҳар боби он дар навбати худ аз чанд зербобҳо иборат аст. Дар поварақҳо ҷадвалҳо ва нақшаҳо оварда шудаанд [6; 12].

Яке аз олимони намояндаи асри XIII-нимаи аввали асри XIV Муҳаммад ибни Маҳмуд ал-Омулӣ дар солҳои 1336-1342 асари энциклопедияеро зери унвони «Нафоису-л-фунун фӣ ароиси-л-уюн» таълиф намудааст. Ҷ дар муқаддимаи асар таснифоти муфассали илмҳои назарӣ ва амалии замони худро овардааст. Дар ин китоб зиёда аз сӣ соҳаи илм ва тақрибан сад панҷоҳ шоҳаҳои гуногуни он зикр гардидааст. Аз ҷумла, ӯ илми тибро ба ҳафт шоҳа, илмҳои риёзиро ба сездҳ фан (ҳар фан боз ба шоҳаҳо ҷудо мешавад), адабиётро ба дувоздаҳ фан ва ҳоказо тақсим кардааст [1].

Аз тарафи Шарафуддин Муҳаммад ибни Муҳаммади Масъудӣ дар солҳои 1246-1283 ба забони арабӣ китобе дар илми ҳайат (космогония) зери унвони «Китобу-л-кифоя фӣ-л-илми-л-ҳайат» навишта шудааст ва худи муаллиф онро ба забони тоҷикӣ тарҷума намуда, ба он «Ҷаҳони дониш» ном гузоштааст [1].

Дар ин давра аз ҷониби олимони дар соҳаҳои мухталифи илмҳои дақиқ, аз ҷумла дар соҳаи риёзиёт ва ситорашиноӣ як қатор асарҳо офарида шуданд, ки номгӯи онҳо дар асари Матвиевская Г.П. ва Розенфельд Б.А. «Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VII-XVII вв.) [6] оварда шудааст.

Дар соҳаи илми ҷуғрофия низ дар ин давра як қатор асарҳо таълиф гардиданд. Аз ҷумла, аз ҷониби яке аз намояндаи забардасти адабиёти космографӣ, ҷуғрофидону муаррихи маъруф Имоуддин Закариё ибни Маҳмуди Қазвинӣ (1203-1283) асарҳои «Аҷоибу-л-маҳлуқот ва ғароибу-л-мавҷудот», «Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод» ва ғайра навишта шуданд, ки дар баррасии ахбори ҷуғрофӣ ва ҳодисоти таърихӣ нақши муҳим доранд.

Дар «Аҷоибу-л-маҳлуқот ва ғароибу-л-мавҷудот» дар бораи ҷирмҳои осмонӣ ва мавҷудоти заминӣ маълумот дода мешавад. Муаллиф дар асари худ тибқи тасаввуроти табиатшиносии илмии замони се шакли мавҷудоти табиат: органикӣ, ғайриорганикӣ ва набототи ҳайвонотро шарҳу эзоҳ медиҳад. Қисмати космографии асар қисмиҳои асосии табиатшиносии ва гуманистии Шарқи асри миёнагиро ҷамъбасти менамояд.

Муаллиф дар «Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод» оиди шаҳрҳо, баҳрҳо, дарёҳо, кӯлҳо, ҷазираҳо ва амсоли онҳо маълумот оварда, дар бораи ашхоси маъруф, аз ҷумла шоирони форсизабон, маълумоти нодири тарҷумаҳои медиҳад. Асарҳои Закариё ибни Маҳмуди Қазвинӣ дар инкишофи адабиёти космографии давраи минбаъдаи араб нақши босазое гузоштаанд [7].

Соли 1214 аз ҷониби ҷуғрифодони балхӣ Сафиуддин Абубақр Абдуллоҳ ибни Умар ба забони арабӣ дар бораи ҷуғрофия ва таърихи Балх китоби махсусе навишта шуд. Дар он дар бораи таърихи таъсиси шаҳр, ҷойҳои муқаддас ва дидани он, боғу чӯйҳо, ашхоси маъруф, урфу одат ва амсоли он маълумоти нодир гирд оварда шудааст. Соли 1277 шахси номаълуме аз рӯи дастхати худ муаллиф онро ба забони тоҷикӣ тарҷума намудааст. Дастнависи тарҷумаи ин асар дар китобхонаи Миллии Париж маҳфуз аст [2].

Олими дигари ҷуғрофидон Муҳаммад ибни Начиби Бакрон барои Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200-1220) асари «Ҷаҳоннома»-ро ба забони тоҷикӣ иншо намуд, ки дар он дар бораи ҷуғрофияи Мовароуннаҳр маълумоти зиёд ҷой дода шудааст.

Дар ин давра дар масъалаҳои назарияи адабиёт, махсусан дар таҳқиқи арӯз ва қофия ба забони тоҷикӣ асарҳои зиёд офарида шуданд. Намунаи беҳтарини асари ба назарияи адабиёт бахшидашуда китоби Шамсуддин Муҳаммад ибни Қайси Розӣ «ал-Муъҷам фӣ маойири ашъори-л-Аҷам» («Мухтасаре дар таҳқиқи шеърӣ форсӣ») мебошад, ки муаллиф дар он оид ба илми арӯз, қофия ва санъатҳои бадеӣ маълумот додааст. Асар аз ду қисм иборат аст: қисми аввал «Дар фанни арӯз» ва қисми дуюм «Дар маърифати қавофӣ ва илми шеър». Мавзӯи китоб доир ба се қисми назарияи адабиёт баҳс менамояд: а) вазни шеър; б) қофия, хел ва хусусиятҳои он; в) санъатҳои бадеӣ ва жанрҳои назм. Асари Шамси Қайси Розӣ ҳам аз ҷиҳати доираи мавзӯӣ ва ҳам аз ҷиҳати тафсилоти баҳсу таҳқиқоти худ дар таърихи илми адаб ва бадеӣ классикӣ аз асарҳои ҷомеатарин ба шумор меравад [1]. Ба қалами Шамсуддин Муҳаммад ибни Қайси Розӣ ғайр аз «ал-Муъҷам» боз ду асари дигарро нисбат медиҳанд: «Ал-кофӣ фӣ-л-арузайн ва-л-қавофӣ» ва «Ҳадоиқу-л-Муъҷам».

Ба қалами Ҳусайнии Қазвинӣ, ки муддате дар хидмати вазирони элхонӣ буд, асари «Ат-тарассулу-н-Нусратийа» мансуб аст. Дар ин асар масъалаҳои фанни иншо, мартабаи суҳан, сабк ва услубҳои адабӣ баён гардидаанд.

Дар замони мавриди таҳқиқи илми таърихнигорӣ хеле ривоч ёфта буд. Асарҳои таърихӣ дар асри XIII-нимии аввали асри XIV таълифгашта, дар ҳаёти маданият маърифатии халқи тоҷик яке аз ҷойҳои сазоворро ишғол менамоянд. Қайд кардан зарур аст, ки бештари асарҳои таърихӣ дар ин давра таълифгашта, ба забони тоҷикӣ навишта шуда, дар онҳо нисбат ба асарҳои давраҳои қаблӣ дигаргунҳои кулӣ ба ҷашм мерасанд.

Муаррихони ин давра бо ҳаёти гузаштаи халқҳои туркнажод, муғул, хитой ва бо таърихи мамолики Аврупо шиносӣ пайдо намуда, бисёр ҳуҷҷату санадҳо ва китобҳои таърихӣ дастрасӣ онҳо гардида буданд. Инкишофи таърихнигорӣ, аз як тараф, бо анъанаҳои таърихнависи асрҳои гузашта робита дошта бошанд, аз тарафи дигар бо дастгирии ҳокимони муғул, ки мехостанд ба воситаи муаррихон ғалабаҳои ҷангӣ ва шӯҳрати «кишваркушоӣ» худро дар саҳифаҳои таърихӣ сабт намоянд, алоқаманд буданд [1]. Шумораи асарҳои таърихӣ, ки ба истилои муғул ба Мовароуннаҳр Хуросон марбутанд, хеле сершумор буда, қисме ба забони арабӣ ва бештаре ба забони тоҷикӣ навишта шудаанд.

Дар асарҳои муаррихоне, ки дар хидмати хонҳои муғул буданд ва ё бо дарбори онҳо алоқамандӣ доштанд, руҳи муғулдӯстӣ равшан намоён аст. Ин муаллифон «фатҳу зафарҳои» истилогаронро таърифу тавсиф карда, аз даҳшату бадкирдориҳои онҳо ҷашм мепӯшиданд ва ё ин ваҳшониятро бо

оҳанги нарму тамаллуққорона тасвир менамуданд. Ин руҳи муғулдӯстӣ, махсусан, дар асарҳои Рашидуддин, Ҷувайнӣ, Вассоф, Банокатӣ, Ҳамдуллоҳ Муставфии Қазвинӣ ба ҳубӣ ҳис карда мешавад [1].

Яке аз муаррихони маъруфи ин давр Шихобуддини Насавӣ (ваф. тахм. 1249) ба шумор меравад. Насавӣ дар девони Ҷалолуддин Муҳаммади Манкубарнӣ ба сифати муншӣ қор карда, дар лашкаркашиҳои ӯ бевосита иштирок намудааст. Пас аз ҳуҷуми муғул дар соли 1221 ӯ ҳокими Хурандиз таъйин мешавад.

Таърихномаи ӯ «Сирати Ҷалолуддини Менкубарнӣ» ном дошта, бо забони арабӣ иншо гардидааст. Ин китоб дар маърифати ҳаводиси авохири ҳукумати Хоразмшоҳиён, ҳуҷуми муғул ва муборизаҳои қаҳрамононаи Ҷалолуддини Хоразмшоҳ ва мардумони ин сарзамин алайҳи муғулон яке аз сарчашмаи муҳим ба шумор меравад. Бисёре аз ахбори замони муғулро танҳо аз ин китоб дастрас кардан мумкин аст. Аҳамияти бештари асари мазкур дар он аст, ки муаллиф аз шоҳидон ва ширкаткунандагони ҳаводиси таърихӣ ин китоб аст [7; 10].

Муаррихи дигари ин замон Абу Умар Минҳочуддин Усмон ибни Сирочуддин Муҳаммади Ҷузҷонӣ, маъруф ба Қозӣ Минҳочӣ Сироч (1193 - пас аз 1259) ба шумор рафта, нависандаи бузург, шоир ва қозии давлати Ғуриёни Ҳинд буд. Муаллиф ҳангоми ҳуҷуми муғул бевосита бо онҳо рӯ ба рӯ шуда, дар муҳорибаҳои иштирок кардааст. Асари маъруфи Ҷузҷонӣ «Табақоти Носирӣ» [5] бо забони тоҷикӣ таълиф гардида, муаллиф онро дар солҳои 1257-1260 ба номи султони Деҳлӣ Носируддини Маҳмудшоҳ навиштааст. Китоб дар шакли таърихи умумиҷаҳонӣ навишта шуда, аз 23 табақот (боб) иборат аст ва дар бораи таърихи ҳукмронии сулолаҳои Тоҳириён, Саффорӣён, Сомониён, Дайламиён, Ғазнавиён, Салҷуқӣён, ҳокимони Курт, Хоразмшоҳиён, Ғуриён, султонҳои Деҳлӣ ва ҳуҷуми муғул маълумот медиҳад. Қисми зиёди китобро таърихи Ғуриён ва ҳуҷуми муғул дар бар мегирад [7].

Азбаски Ҷузҷонӣ дар хидмати шоҳони ғурӣ буда, аз ҳодисаҳои дар Хуросон сарзада огоҳии хуб дошт, онҳоро дар асари худ ба таври муфассал баён менамояд. Ҷузҷонӣ дар дифои яке аз қалъаҳо бевосита иштирок намудааст. Ӯ соли 1227 ба Ҳиндустон рафта, пас аз чанде вазифаи қозикалонро иҷро мекунад ва соли 1260 дар он ҷо китоби худро менависад [2]. Китоби мазкур дар омӯзиши таърихи давлатҳои исломии Ҳиндустон сарчашмаи бебаҳост, зеро аз соли 1226 то охири умр муаллиф, ки худ дар қорҳои баланди қонунгузорӣ ва қозигии ин давлату ҳукуматҳои иштирок дошт ва борҳо ба сифати сафир ба давлатҳои минтақа сафар кардааст, қариб ҳамаро бо чашми сар мушоҳада намуда, батафсил аз онҳо навиштааст [7].

Муаррихи дигари маъруфи ин давр Атомалики Ҷувайнӣ (1226-1283) ба шумор меравад. Ба қалами Ҷувайнӣ асари маъруфи таърихӣ зерини «Таърихи Ҷаҳонкушӣ» [4] тааллуқ дорад, ки он аз се ҷилд иборат аст. Ҷилди аввали он ба таърихи муғулҳо ва забткориҳои онҳо дар Хуросони Бузург, то воқеаҳои замони пас аз марги Гуякхон рӯйдод, инчунин дар бораи авлодони Ҷуҷӣ ва Чағатой бахшида шудааст. Дар ҷилди дувум дар бораи таърихи салотини Хоразмшоҳиён, муборизаи онҳо бо муғулон, таърихи хонҳои муғул ва ноибони онҳо бо така бар манобеи таърихӣ мухталиф маълумот оварда шудааст. Ҷилди сеюм дар бораи Ҳулокухониҳо ва ибтидои ҳукумати онҳо дар Хуросон, қорҳои Ҳасан ибни Саббоҳ, аҳоли Рукнуддин Хоразмшоҳ баъд аз вафоти падараш ва интиҳои қори ӯ маълумот медиҳад. Муаррихон ҳангоми таҳқиқи баррасии таърихи муғулони чингизӣ ахбори таърихӣ ӯро ҳамеша дар ҷойи аввал мегузоранд [2; 7; 10].

Ҷамол Қаршӣ (асри XIII-ибтидои асри XIV) аз зумраи муаррихони маъруфи тоҷик ба шумор меравад. Ба қалами ӯ асари «Мулҳақоту-с-Суруҳ» тааллуқ дорад, ки дар он дар бораи сулолаҳои Сомониён, Қарохониҳо, Салҷуқӣҳо, Хоразмшоҳиён ва истилои муғул маълумоти фаровоне вучуд дорад. Муаллиф бисёр ҳодисаҳои овардааст, ки худ ӯ дар онҳо бевосита ширкат намудааст. Дар ин асар инчунин оид ба шаҳрҳои Мовароуннаҳр Туркистони Шарқӣ маълумоти нодир оварда шуда, муаллиф мушоҳидаҳои худро қайд кардааст. Дар ин асар инчунин маводи зиёди пурарзиш доир ба ашхоси маъруфи он замон ва вазъи фарҳангии таърихӣ гирд оварда шудааст.

Арзиши ин маъхаз қабл аз ҳама дар он аст, ки муаллиф зодаи Мовароуннаҳр буда, ҳамаср ва шоҳиди воқеаҳои баёнгардида мебошад. Ҷамол Қаршӣ бо хонадони ҳокими замон наздикӣ дошт ва онҳо аз ӯ пуштибонӣ мекарданд. Дар асари Ҷамол Қаршӣ «Мулҳақоту-с-Суруҳ» дар бораи Чингизхон ва писарони ӯ, истилои шаҳрҳои Мовароуннаҳр аз ҷониби муғулҳо, ворисони Чингизхон маълумоти муҳим ва нодир зикр шудааст. «Мулҳақоту-с-Суруҳ» ягона асари таърихӣ аст, ки дар замони истилои муғул дар худуди Мовароуннаҳр таълиф гардидааст.

Яке аз муаррихон ва сиёсатмадорони шинохтаи ин давр Хоҷа Рашидуддин Фазлуллоҳ ибни Имомуддавла Абулхайри Ҳамадонӣ (тахм. 1247 - 1318) ба шумор меравад. Асари маъруфи ӯ «Ҷомеъу-т-таворих» [9] унвон дошта, аввалин таърихи бузурги умумиҷаҳонӣ аст, ки баъд аз он дар олами ислом чунин шакли таърихнависӣ марсум шуд. Ӯ дар навиштани асарҳои таърихӣ аз тамоми сарчашмаҳои

маълуми замон, ки роҷеъ ба ҳар давлату ҳар мардум буданд, гирд овард ва як идда уламои таърихро аз Ҳиндустон, Хитой ва Аврупо ба маркази давлати Элхонӣ даъват кард, ки онҳо дар навиштани таърихи халқову мамлакатҳои худ ба ӯ кумак карданд. Яке аз хусусиятҳои хоси ин асар дар он аст, ки муаллиф тавонист аз ҳуҷҷат ва санадҳои ҳокимони муғулӣ, ки ба дигарон дастнарас буд, истифода карда, мазмуни асари худро пурғановат гардонад. Дар натиҷа дар асоси ин маълумотномаҳо таърихномаи бузурги худро бар чаҳор чилд тартиб дод. Ӯ дар таърихнигории умумиҷаҳонӣ чунон пояи устувор гузошт, ки баъд аз ӯ натавонанд муаррихони эронӣ, балки бисёр донишмандони мамолики дигар низ аз ӯ пайравӣ карданд.

Дар «Ҷомеъу-т-тавориҳ»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ таърихи зуҳури ақвоми турку муғул, насаби сулолаҳои ҳукмрони онҳо, таърихи аҷдоди чингизиён ва ба сари қудрат омадани Чингизхону писарони ӯ ва авлоди онҳо, забткориҳои чингизиён, мамолики фатҳнамудаи онҳо, таърихи мухтасари давлатҳои муосири Чингизхон аз Чин то Руму Миср, таърихи қабिलाҳои мухталиф, тасвири ҷуғрофии олам ва дигар ахбори муҳим ба таври муфассал баён гардидааст.

Академик В.В. Бартолд ба ин асари Рашидуддин баҳо дода менависад, ки асари Рашидуддин як энциклопедияи бузурги таърихӣ буд, ки дар қуруни вусто намояндаи ягон халқи Осиё ва Аврупо мисли онро надошт [2].

Ба қалами ин муаллиф «Мукотиботи Рашидӣ» низ мансуб аст, ки он 53 мактубро дар бар мегирад. Дар онҳо масъалаҳои молиёт, бехбуд бахшидан ба вазъи иқтисодии кишвар, ободонии мамлакат, қоҳиш додани бори андозӣ деҳқонон, ба низом овардани андозбандии аҳоли, муҳофизати онҳо аз зулми ашрофи кӯчиҳои ҳарбии муғулу турк, барқарорсозии дастгоҳи мансабдорони молиявӣ ва амсоли он дарҷ гардидаанд [8, 2, 7, 10].

Таърихнигори дигари ин давра Абдуллоҳ ибни Фазлуллоҳ маъруф бо тахаллуси Вассоф (1265-1330) буд, ки баъдтар бо номи Ҳазрати Вассоф машҳур гардид. Ба қалами ӯ асари «Таърихи Вассоф» [3] тааллуқ дорад, ки он аз панҷ чилд иборат буда, манбаи асосии он асарҳои Чувайнӣ, Рашидуддин, ҳуҷҷатҳои расмӣ, мушоҳидаҳои шахсӣ ва нақли шоҳидони воқеаҳо буданд. Дар ин китоб доир ба вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии асри XIII-нимаи авали асри XIV маълумоти зиёд ҷой доранд, ки пайдо кардани онҳо дар маъхазҳои дигар амри муҳол аст [2, 8, 7, 10].

Муаррих ва олими дигари ин замон Сайф ибни Муҳаммад ибни Яъқуб маъруф ба Сайфи Ҳиравӣ (1282 – пас аз 1321) аз шоири маъруфи дарбори Куртҳои Ҳирот буд ва асаре бо номи «Таърихномаи Ҳирот» («Таърихи мулуки Курт») [11]-ро навишт. Ин асар яке аз таърихномаҳои пурарзиш дар таърихи адабиёти тоҷикӣ-форсӣ ба шумор меравад. «Таърихномаи Ҳирот» дар зикри воқеоти таърихӣ давлати оли Курт воқеъан ҳам беназиру ягона аст [7, 10].

Дар ин давра муаррихони зиёди дигаре аз қабилҳои Абулфазл Муҳаммади Банокатӣ, Абулқосим ибни Муҳаммади Кошонӣ, Абубакри Шабонқорай, Ибни ал-Фуватӣ, Муаллими Яздӣ, Абубакри Аҳарӣ, Маҳмуд Катибӣ ва ғайраҳо низ фаолият дошта, асарҳои таърихӣ офарида буданд.

Хулоса

Дар натиҷаи истилои муғул аҳоли қашшоқ гашта, шаҳру деҳот ва вилояти Хуросони Бузург рӯ ба харобӣ оварда бошад ҳам, шуълаи илму маърифат дар ин сарзамин хомӯш нагашт ва аз ҷониби олимону мутафаккирон дар соҳаҳои мухталифи илм асарҳои ҷовидона эҷод гардиданд.

Муқаррир: Шарофов Э.У. — дотсенти қабедраи «Ҷанҳои ҷомеашиносӣ» ДҶИИ ба номи ақдeмик М.С. Осимӣ

Адабиёт

1. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV. Қисми якум. Муҳаррири масъул. Расул Ҳодизода. Душанбе: Дониш, 1976. -346 с.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / В.В. Бартольд. – Соч. Т. I. Москва, 1963. -763 с.
3. Вассоф. Китоби мустатоби Вассоф ал-ҳазрат (Таърихи Вассоф). Ба эҳтимоми Муҳаммад Махдии Исфажонӣ матбуъ гардид./ Вассоф. Ҷ. I-V. Техрон, 1338 ҳ.х. -708 с.
4. Чувайнӣ, Алоуддин Атомалик Муҳаммад Чувайнӣ. Таърихи Ҷаҳонқушой. Техрон, 1399 ҳ.х. -1016 с.
5. Ҷузҷонӣ, Минҳочиддин ибни Сирочиддин. Табақоти Носирӣ. Чопи сеюм. Кобул: Бунёди фарҳангии ҷаҳондорони Ҷурӣ, 1391 ҳ.х. -649 с.
6. Матвиевская Г.П., Розенфельд Б.А. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VII-XVII вв.). Т. II. Москва:/ Г.П. Матвиевская, Б.А. Розенфельд Наука, 1983. -650 с.
7. Ҳамза Камол, Абдуқаҳҳор Саидов. Маъхазшиносӣ. Душанбе: Ганҷи хирад, 2023. -311 с.
8. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране. XIII-XIV веков./ И.П. Петрушевский. Москва-Ленинград, 1960. -492 с.

9. Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ. Чомеъу-т-тавориҳ. Ҷилдҳои 1-4. Ба тасҳеҳ ва таҳшияи Муҳаммад Равшан Мустафо Мусавӣ. Техрон: Албурз, 1373 х.х. -3174 с.
10. Саидов А. Вазъи сиёсии Хуросони Бузург ва Эрон дар асри XIII-нимаи аввали асри XIV. Душанбе, 2025. -628 с.
11. Сайф ибни Муҳаммад ибни Йаъқуб ал-Ҳиравӣ. Таърихномаи Ҳирот. Мусахҳеҳ Ғуломмирзо Таботабой. Техрон: Асотир, 1383 х.х. -800 с.
12. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Т. VI. Ташкент, 1963. -689 с.

МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ МУАЛЛИФ-СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОР-INFORMATION ABOUT AUTHOR

TJ	RU	EN
Саидов Абдукаҳҳор д.и.т., профессор	Саидов Абдукаҳҳор д.и.н., профессор	Saidov Abdulkahhor Doctor of Historical Sciences, professor
Сарҳодими илмии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи А. Дониши АМИТ	Главный научный сотрудник Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ	Chief researcher at the Institute of History, Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan named after. A. Donish
E-mail: Saidov.45@mail.ru .		